

Горан Зечевић
ПОСЛЕДЊИ ДВОБОЈ
(СМРТ А. С. ПУШКИНА)

Уредник
Зоран Колунџија

Горан Зечевић

ПОСЛЕДЊИ ДВОБОЈ

(СМРТ А. С. ПУШКИНА)

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

I

Знао сам да се овако морао завршити живот мог пријатеља, великог руског песника, Александра Сергејевича Пушкина. Било је свима јасно да ће погинути пре или касније. И ево тога дана који сам одавно слутио, дана у коме је мртав Александар Сергејевич. Његов живот и све око њега упућивало је неминовно на трагичну смрт. Последњих година њему као да се и није живело. Много је пропао у последње две године. То више није била ни сенка оног ведрога, згодног, охолог, насмејног Пушкина. Када се вратио са имања, прво је свратио до мене. Мој верни Афтанас је ушао у радни кабинет, где сам сређивао рачуне, да најави посету Александра Сергејевича. Муцајући, покушавао је да изговори његово име. Са осмехом сам прекинуо његове покушаје и зачуђено га упитао шта му се десило. Он је са страхом погледао у мене и почео узбуђено да говори:

„Господине, опростите, ја, ја..., нисам одмах препознао господина Александра Сергејевича!“

„Како га ниси препознао, хиљаду пута си му отворио врата и придржао мантил?“

„Јесам господине, али он, он, не личи на себе. Остала је само сенка Александра Сергејевича.“

„Ма шта то причаш Афтанасе?“, скоро се процерах на њега.

„О чему ти то булазниш? Ниси се ваљда јутрос напио вотке?“

„Нисам, нисам Ваше превасходство, али уверићете се и сами!“, и ту застаде као да жели још нешто да дода.

„Уведи одмах Александра Сергејевича!“, дрекнух на њега љутито и преплашено. Афтанас се изгуби и после неколико тренутака уђе Александар Сергејевич. Да нисам знао да је то он, не бих га препознао. Оронуо и погрбљен, личио је на старца који броји последње овоземаљске дане. На његовом лицу није било осмеха, а и на мом лицу је замро осмех када сам га угледао. Велика бора секла му је чело тачно на пола. У тренутку ми се учини да преда мном стоји песник без главе. Тог момента сам знао да Александар Сергејевич неће дочекати пролеће. Ходао је старачки споро. И загрљај му је био некако слаб и оронуо. У њему сам осетио једино искреност. Потапша ме по рамену и пре него што седе поче да се жали:

„Мој добри Иване, отишао сам на имање да се мало опоравим, а чини ми се да сам још уморнији. Немам снаге да разговарам, не могу да слушам музику, цика деце ме излуђује, не могу да читам ништа, а о писању нема ни говора. Не знам, мој Иване, како ћу проводити дане. Морам да ходам утегнут у ону грозну униформу, као какав клоун. Морам да одлазим на њихове пријеме и балове и да им изигравам клоуна. Све због проклете апанаже да бисмо могли да се возимо кочијама и купујемо нове ципеле.“

„Александре Сергејевичу, мораш да пишеш! Остави те баналне ствари. Немој дозволити да те тај завидљиви, охоли свет победи.“

„Не могу! Чини ми се да су моја инспирација и мој стваралачки дух исцрпљени. Идеје су ми пресушиле. Не знам о чему бих писао.“

„Заврши она недовршена поглавља „Евгенија Оњегина“, покушах да помогнем, да га тргнем из летаргије.

„Ма пусти, тај део нема ни идејног, ни уметничког смисла. Евгенију се нећу више враћати. Нека остане у сопственом ништавилу. Заслужио га је. Од њега сам се опростио, и од Татјане, и од читалаца, а богами и од писања.“

Сетио сам се његових речи када је отишао. Поново сам их вратио у мислима, тражећи у њима трагове опраштања од властитог живота. Било је у њима пуно сете, као да жали што се опрашта од својих јунака. Наставак разговора, у појединим моментима, донео је оног старог Александра Сергејевича. Постајао би на тренутак весело и говорљив, да би убрзо запао у ћутњу и снуженост. Питао сам га да ли је потпуно здрав, на шта се он насмејао и одмахујући руком скоро викнуо три пута:

„Здрав, здрав, здрав, него шта него здрав!“

Нисам се обрадовао његовом повратку. Бринуо сам се за њега и било ми је јасно да је био безбеднији на имању, далеко од градских сплетки, подметања, ухођења и оговарања. Знао сам да ће његово прво појављивање на балу изазвати општу поаму. Био је одсутан скоро два месеца и гламурозно петроградско друштво се зажелело његових екцеса и скандала. Посебно ме забрињавало понашање Наталије Николајевне. Био сам присутан на балу када је кокетовала са самим царем. О њеној вези са пробисветом Дантесом брујао је цео Петроград. Док су

они играли на баловима, даме су се подсмешљиво гуркале, а господа, наводно забринута одмахивала главом. Покушао сам да јој скренем пажњу и да јој кажем шта прича свет, али ме она враголасто одвукла на подијум за игру, непристојно ми потурајући полуобнажене груди и заводнички шапућући:

„Иване, зар ти не желиш да ми се удвараш? Зар си ти другачији од свих ових мушкараца?“

Једва сам се те ноћи ослободио Наталије и решио сам да јој више ништа не говорим. Она је то вероватно и хтела. Имала је она и раније сличних испада, али никада овако. Као да се у њој настанио сам ђаво. Била је невиђена лепотица. Била је свесна тога и уживала је у својој лепоти. Играла је целу ноћ, непрестано мењајући кавалере. Куда ли ће то да оде и шта ће из тога да се изроди? Стално сам се питао и стрепео од тог краја. Био сам против тог брака. Када је први пут Александар Сергејевич дошао код мене и саопштио ми своју идеју да жели да запроси Наталију Николајевну, рекао сам му да то није добра идеја. Тада је она била сувише млада за њега. Он сладострасник, распусник, хоће да узме тек стасалу, још увек чедну, неискварену девојку. Рекао сам му да нема шансе да тај брак успе. Или ће брзо побећи од њега, или ће је он искварити и начинити себи сличном. Ни једно, ни друго није добро ни за њега, ни за њу. Само се смејао мојим речима. Није ме послушао. Чинило ми се да је морао да се ожени њом по цену сопственог живота. Као да је себи покушавао да докаже да може да има коју год пожели. Као да је женидбом хтео да побегне од смрти у коју су отишли његови другови побуњеници. Да ли је то он покушавао да докаже да живот не умире? Или је само бежао од смрти? Ко то њему зна. Вероватно је све ово у његовој глави изродило идеју о женидби. У том тренут-

ку, логичан избор је била Наталија. Тек прispела за ба-
лове, још увек неосвојена, лепотица, била је прави иза-
зов за њега. Толико је био сигуран у себе, у своје име да
није ни припремио просидбу, није никог послао да раз-
говара са њеном породицом, већ је само једно вече, када
сам скоро и заборавио на ту његову идеју, изнебуха ба-
нуо, дотеран, у фраку који први пут облачи и са врата
почео да виче:

„Иване Алексејевичу, ајде, спремај се! Идемо Иване
Алексејевичу!“

Уплашен и затечен његовом виком, упитах га: „А где
то идемо?“ Моје питање изазвало је салву смеха и још
грлатији одговор: „Идемо да просимо Наталију Гонча-
рову!“

Е тек ме његов одговор затекао. Покушао сам да га
одговорим, да му објасним да не можемо тако директно
да идемо у просидбу, да прво морамо посредно припре-
мити њену породицу, али он не би био велики Пушкин
да је кога слушао и да је пристајао на туђе идеје и саве-
те. Шта сам ту могао. Спремио сам се и покушао да при-
мирим његово одушевљење, да унесем мало озбиљности
и да оставим трунку резерве. Ништа није вредело, он је
био одушевљен својом намером, сигуран у успех, жу-
рио је да што пре стигне до куће Гончарових. Успут је
кочијаша непрестано пожуривао, на моменте га грдио
уз дреку, а следећег тренутка му је бацао новац у кри-
ло, преклињући га да пожури. Када смо стигли, коњи
су били мокри од зноја. Скоро да је улетео у дом Гон-
чарових. Одгурнуо је слугу који је отворио врата, глас-
но дозивајући домаћина. Овај се појавио озбиљан и
достојанствен. Кнез Николај Гончаров стао је испред
одушевљеног Александра, званично се поклонио и хлад-
но пружио руку. Ни тако хладан и званичан дочек није

успео да поколеба одушевљеног Александра Сергејевича. Он му је снажно дрмусао руку покушавајући да га привуче себи и да га загрли. Кнез је потпуно владао собом, хладно одгурну одушевљеног песника и леденим гласом разби његову омаму и одушевљење:

„Господине Пушкин, молим Вас задржите достојанство!“

Ја сам се сакрио иза Александра Сергејевича, покушавајући да се смањим толико да будем невидљив. Како је после ледених речи кнеза Александар спласнуо, тако сам постао и ја видљив. И мени се домаћин и домаћица званично обратише, поздрављајући ме и позивајући да се удобно сместим у гостинској соби. Изгледало је као да су нас очекивали. Сто у гостинској соби је био намештен, а скупоцено посуђе је већ било распоређено. Укућани су већ седели за столом. Осим њих за столом је седела и Наталијина тетка, кнегиња Софија Андрејевна. Александар Сергејевич је после хладног дочека схватио да се неће баш све одвијати једноставно и по његовој замисли и постао је меланхоличан и туробан. Покушавао сам обичним, опуштеним разговором да откравим затегнуту ситуацију и самог Александра. И заиста, ускоро је разговор постао пријатан и опуштен. Наталија је села преко пута Александра. Гледала је у њега кришом, испод ока. Мени се чинило као да је шарм неоодољивог песника на путу да победи. И Александар се опустио и постао онај стари, забаван и причљив. Она почетна потиштеност убрзо је нестала, однета лепотом и осмехом младе Наталије. На моменат ми се учинило да преко пута мене седе Оњегин и Татјана. У успех просидбе нисам више сумњао. На врхунцу свога заноса, Александар искористи тренутак тишине, захвали се домаћину на дивном дочеку, домаћици на укусној вечери, а Наталији (што

зачуди све присутне) на изузетној лепоти. И настави да говори у песничком заносу, како га је баш та лепота, попут звезде у тамној ноћи, довела у овај дивни, раскошни дом. Уплаших се да ће почети да говори у стиховима. И скоро да је говорио. Речи су се низале као да их везе свиленим нитима. Много пута сам га слушао док је у заносу говорио или рецитовао, али ово је било нешто што до сада нисам чуо. То је био најлепши Пушкинов говор, његова најлепша ода која је прерасла у химну лепоти и љубави. Наталија га је посматрала усхићено. Чинило се да се сва предала чарима лепоустог песника. При крају оде, Александар се окрену кнезу и говорећи све у стиховима затражи руку његове кћери. Није стигао да приведе стих крају када га у пола риме сасече Наталијина тетка. Она није била очарана слаткоречивошћу песника. Прво изрази захвалност на лепим речима и посети овако уважене господе. Онда подиже тон и додаде ноту охолости. Рече да је њу кнез овластио да говори у име породице Гончаров. И почела је изокола, са фразама. Говорила је о великој части што један уважени (није рекла велики) песник исказује интересовање за њихову Нину. Она је већ начула да се он спрема да дође у просидбу. Ја сам гледао час у њега, час у њу. До овог тренутка био сам убеђен да за ову намеру просидбе не зна нико до нас двојице. О како сам се грдно преварио, опет! Какав сам ја био наивац! Како ми само није пало на памет да о тако судбинској и великој ствари наш Александар није могао да ћути. Нисам последњих дана излазио много у друштво, иначе бих сигурно чуо за ту песникову намеру. Сада су, вероватно, овом просидбом испирали уста на свим вечерама. Из говора и наступа кнегиње, схватио сам да су они помало увређени. Нису желели узбуђену јавност у својој кући. Желели су да они узбу-

де јавност вешћу која ће изазвати експлозију. Овако је тај ефекат експлозивности пропао због Александрове приче. У моменту сам схватио све. Насмејаш се у себи Александру који још није схватио у ком правцу иде говор кнегиње. Они су по сваку цену желели да изазову потрес и експлозију у јавности. Ако није могла да буде изазвана удајом Наталије за Пушкина, онда ће бити изазвана одбијањем великог песника Пушкина као просца. Заиста, она то ускоро изговори, умотавајући одбијање у вео младости њихове драге ћерке. Александар је био скамењен. Ово није очекивао. У себи сам се смејао на сав глас изразу његовог лица. Плашећи се његове нарави и темперамента, брзо проговорих мирећи се са њиховом одлуком и показујући пуно разумевање. Тако сам успео да избегнем скандал и да оставим отворена врата Гончарових Александру Сергејевичу. Ни Наталији није било право. Гризла је усне оборених очију, трудећи се да не заплаче. Александар је бледо гледао час у њу, час у мене, час у велику кнегињу не схватајући ништа. Када сам се захвалио и изразио жељу да кренемо, он је послушно, попут детета, пошао за мном не питајући ништа. Таквог Александра још нисам видео. Опчињен и поражен.

II

Данима плачем, кривим себе што нисам нешто предузео. Не знам ни сада шта сам још могао да учиним. Покушао сам све, молио га да одустане од двобоја, претио да ћу пријавити властима двобој, покушавао да га уплашим лошим предсказањима. Ништа није вредело, само се смејао на све моје покушаје и весело ме тешио да ће све бити у реду. Мени је изгледало као да намерно срља у смрт. Не само да се жалио да нема инспирацију већ је био свестан и да физички пропада. Док је боравио на имању, покушавајући да се опорави, пропадао је и нестајао још више. Писао ми је да га дуге шетње умарају, да лоше спава и жалио се на костобољу. Тешио сам га да он то само умишља. Међутим у следећем писму као потврду свог физичког пропадања пише ми како и његови сељаци, које је пазио и врло често помагао, примећују да је остарио. Каже да је приликом једне шетње прошао испред куће старе сељанке коју је знао од малих ногу и којој је често и лично носио лекове. Она га је зауставила, нежно узела његову руку и са искреном тугом у гласу рекла: „Мој добротвору, пуно си оронуо и остарио!“

Даље ми је писао да је пожurio кући да се погледа у огледалу. „Старица је била у праву“, пише он. „Морам се управити, не смем дозволити да моје тело постане обична рушевина. Моји живци су пред пуцањем. А зашто, немам појма. Руке ми дрхте када узмем перо. И кад погледам у перо које се тресе, бацам га и одустајем од писања. Све то мора да се поправи мој Иване. Ја се надам да ће то проћи и да је то само један лош период у животу.“ И ја сам се надао. Био сам потпуно убеђен да ће ово проћи брзо. Како и не бих. Па он је тада имао тек нешто преко тридесет година. Нисам се много забринуо све док нисам добио писмо његове сестре. Она је отишла на имање са намером да види брата и да проведе неко време са њим. Није се пуно задржала. Као да се уплашила онога што је видела. Одмах по повратку писала ми је да се врло брине за брата. Каже да је остала запрепашћена при сусрету. „Он је блед, мршав и растројен. Не може да седи на једном месту, устаје, хода около, трза се при сваком јачем звуку, не подноси дуже разговоре, смета му бука. Његови живци су потпуно растројени.“ Даље ме молила да ја предузнем нешта и да помогнем Александру. Обећао сам да ћу му писати и да ћу што скорије отпутовати код њега на имање. Међутим, он ме предухитрио и дошао право код мене. Када сам га видео, схватио сам да је заиста био у прилично јадном стању. Остао је код мене до дубоко у ноћ. На моменте је био онај стари Пушкин. Присећали смо се нашег лицеја, подсећали један другог на разне несташлуке, за које је углавном био он задужен. Ја сам целог живота био у његовој сени. Није ми то сметало. Чак и у тренуцима када се он удаљавао од мене, ја сам знао да ће се вратити. Подсетио сам га како је у мрачном ходнику царскоселског дворца спопао стару уседелицу, кнегињицу Волконску, мислећи да је то њена лепушка-

ста собарица са којом се састајао у мрачним ходницима. Страсно је загрлио и почео да љуби. Прекинула га је вриска и грдња. Смејао сам му се како је занемео од чуда када је пред собом препознао кнегињицу. И он се смејао до суза. Чак је почео да вришти од смеха, хватајући се за трбух и непрестано описујући и опонашајући њен израз лица. Кроз смех је настављао шалу:

„Та сирота, матора уседелица била је можда на седмом небу када сам је стиснуо. Ха, ха, ха, почела је да вришти кад сам олабавио стисак. Сигурно јој се допало. Ма уживала је сигурно. Не бих престајао него ми је био чудан воњ из њених уста. Како ја одвојих усне она поче да вришти. И да грди на сва уста, као какав кочијаш. Било је право задовољство слушати тако сочне псовке из префињених уста. Ха, ха, ха....“

Смејао се својим несташлуцима, а било их је на претек. Подсетих га да га је она због тога тужила и самом цару. Ту се уозбиљи и онда поново прасну у смех.

„Да, морао сам писмено да јој се извиним. Уф, да си само видео то моје извињење. Ударио сам јој по сујети, ласкао до бесвести, и на крају написао пар стихова као посвету њеној лепоти. Матора се раскравила. После се цару лично хвалила извињењем.“

Онда је одједном његовим лицем минула нека сета, са сенком дубоке туге. Заћутао је замишљен и одсутан. Она бора на челу му се поново учртала, чини ми се све дубље. На доњу половину се навуче нека копрена која остави песникову главу само у обрисима. Лице је било скоро обезличено. Поче и то обезличење да нестаје испред мојих очију. Остао је само фрак без главе. Склопих очи и тргох се покушавајући да отерам слику. Кад сам поново отворио очи, испред мене је и даље седео пре времена остарели Александар Сергејевич. Да бих

отерао визију скочих и узех чајник да му натовчим још чаја. Захвали ми се тихо уз некакав замишљен осмех. Подиже поглед према мени и настави да говори неким другим гласом:

„Да, да мој Иване, лепа су то била времена. Лепо смо се проводили и забављали.“

Не издржах да му не одговорим:

„Александре, ти си се забављао и проводио. Нисам те ја баш пратио у твојим екцесима.“ Уплашио сам се да ће га моје речи повредити, да ће планути, скочити као што би то учинио онај стари Пушкин. Ништа од тога се није десило. Подигао је главу према мени и једва чујним гласом проговорио:

„Да, грешан сам према теби мој Иване. Често сам те игнорисао и запостављао. А ти си ми увек био одан пријатељ. Био сам лакомислени сладокусац. Кад смо завршили лицеј, повукла ме она проклета раскалашна „златна“ младеж у воде бурног ноћног живота. Сећаш се да сам покушао и тебе да повучем са собом. Кад си одбио да ме пратиш, са презрењем сам те одбацио. Ме-сецима сам заобилазио твоју кућу. Моји дани и моје ноћи су пролазиле у оргијању, забави, коцкању. Био сам гори од мојег Евгенија. Ти си се повукао и учио. Ускоро си ступио у државну службу, а ја сам из ноћи у ноћ кусао сласти распусног живота. Срљао сам из афере у аферу, из везе у везу. Врата пристojних кућа била су затворена за мене. Није ми то сметало. Ја сам им се подсмевао, ругао. Сад се стидим тог дела свог живота. Наносио сам намерно људима бол. Колико сам само бракова упропастио.“ Кајање је избијало из сваке његове речи. Било ми га је жао.

„Можда је крива прерана песничка слава која те ненадано стигла. Можда још ниси био спреман за такав

терет судбине“, покушавао сам да нађем оправдање и да га утешим.

„Мислиш да је крив матори Державин?“, упита радознало.

„Сећаш се како се на испиту из руске књижевности разнежио и узбудио на оне твоје стихове? Уместо да одговараш ти си скочио и почео да рецитујеш. Никада те нисам видео у таквом заносу. Веруј ми да су и мени скоро удариле сузе. А он, потресен, само што не заплаче, прилази ти, грли те чврсто и онда се окреће према нама и узвишеним тоном каже: „Пред вама стоји будући, највећи песник Русије!“ Ја сам тада знао да је то истина.“

Било ми је пријатно да се присећам тог тренутка. Испричао сам га са задовољством. Присећам се да нису сви у класи били одушевљени ни стиховима, ни похвалама старог Державина. Многи ће касније из те класе често и сурово подметати ногу младом песнику. Неки ће га и директно оптужити цару и учествовати активно у доношењу одлуке о његовом прогонству. За неке ни данас није знао да су му подметали ногу. Глумили су му пријатеље и редовно били део свите која је обигравала на баловима око њега. Нисам му никада рекао, не због њих, већ због њега. Нисам желео да изазовем разочарење код свог пријатеља. Видео сам на његовом лицу да то сећање и њему изазива пријатне емоције.

„Не могу да се сетим шта сам тада рецитовао. Али мораш признати да сте сви положили испит са високим оценама“, додаде уз смешак.

„Ја се одлично сећам. Рецитовао си „Успомене на Царско Село“!

„Опет ти морам рећи да сам грешан према теби. Али увек сам знао да си ми ти Иване прави пријатељ. Теби сам све могао да поверим и да се увек ослоним на тебе.“

Умор је почео да га савладава. Могли смо да пребирамо данима по сећањима и успоменама, али он је био уморан и још мало поседе и изрази жељу да иде. Испратио сам га и помогао му да се смести у кочије. Није ме ништа питао о петроградском друштву, о причама, трачевима. Плашио сам се да не почне да говори о трачевима везаним за своју жену. О томе нисам ни желео, ни могао да му ишта кажем. А сви су говорили само о њој. Био сам сигуран да су ти трачеви допрли до њега док је био на селу. Мислим да се због тога и вратио. Мислим да је због тога тако и сломљен. Није то више онај Пушкин који се храни оговарањем и који ужива у трачевима о себи. Иако ми је то увек сметало код њега, сада сам се надао да ће се пробудити тај стари, уображени и охоли Пушкин. Поново сам га видео после две вечери на пријему код Фјодорових. Срдачно ми је пришао, снажно стиснуо руку, дрмусајућу је дуго. То је већ личило на оног старог Пушкина. Тако се поздрављао када је био расположен. Загледао сам се у његово чело, тражећи ону бору која му је пресецала чело. Није више ни ње било. Обрадовао сам се повратку старог друга. Око њега се окупљао широки круг људи које је забављао својим причама. И Наталија је била те вечери на пријему. Покушао сам да из њиховог понашања проценим у каквом су односу, све је деловало потпуно нормално. Она му се пар пута обратила са пуно поштовања и љубави. Он јој је одговорио на исти начин. Отишли су заједно међу првима. Наталија га је нежно ухватила испод руке, а он јој је пажљиво помогао да се попне у кочију. Закључио сам да су изгладили своје неспоразуме и да би тај брак ипак могао да уђе у мирније воде. Био сам срећан због тога. Наредног дана стигло ми је његово писмо. Писао ми је како зна да сам сигурно изненађен оним што сам видео код Фјодорових.

Имао је посебно потребу да ми објасни свој однос према Наталији. Зна он да су сигурно допрле гласине о њеном неверству и до мене. Захвалан ми је што нисам помињао ту тему оног дана када је свратио. Даље ми је писао како се својој жени обратио прво писмом. Каже да је био сувише и оштар и заједљив. Писао је како је чуо приче, чак и у селу. Писао јој је да се њене кокетерије препричавају на свим баловима. То је само делић онога што је њему речено, јер мужеви последњи сазнају о неверству своје жене и мужевима се последњим казују такве ствари. Када је примила његово писмо, плачући је дошла код њега у радни кабинет и негирала све приче и оптужбе за неверство. Донела је некаква писма пуна ласцивних порука и понуда и питала га је ли она крива што јој разни пробисвети шаљу таква писма и поруке. Сва су била анономна. Све је ставила у пепељару и запалила. Пребацила му је што је отишао и њу оставио саму. На позиве за балове морала је да одговори и да се појави. Рекла му је да је она још млада да би се повукла из јавног живота. Па и сам цар јој је два пута послао позивницу за бал који је он лично организовао. Молила га је да је разуме. Сада, када је он ту, ићи ће заједно на пријеме и све те приче и оговарања ће утихнути. Даље је писао како јој није поверовао, али је решио да покуша да поправи свој однос са Наталијом. Зато је прихватио позив Фјодорових и зато се на пријему појавио са њом. Био је то његов покушај да утиша оговарања и приче које су се вукле за њом. Истовремено је покушавао да изгради нови почетак. Писмо је завршио са вером и надом да ће се она променити и да ће моћи да се више посвети кући и посебно њему. Био је спреман да јој опрости сва неверства(ако их је било), тако је писао и да почне са њом нов и миран живот. Дуго сам се замислио над његовим писмом. Нисам веровао

ни у какве промене, а поготово не у оно чему се надао мој драги Александар Сергејевич. Време ће показати да сам био потпуно у праву.